

Modern Dünyada Bir Dinî Görünüm Olarak Sivil Din

Civil Religion as a Definition of Religion in the Modern World

Rumeysa KÜSKÜ

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Felsefe ve Din Bilimleri ABD.
Yüksek Lisans Öğrencisi.
Ankara, Türkiye
Social Sciences University of Ankara
Philosophy and Religious Sciences
Department, Post Graduate Student.
Ankara, Turkey

Türü: Makale

ORCID 0000-0001-9467-5380

rumeysa.kusku@student.asbu.edu.tr

Geliş Tarihi: 26 Mayıs 2021

Yayın Tarihi: 21 Haziran 2021

Atıf/ Citation: Küskü, R. (2021). "Modern Dünyada Bir Dinî Görünüm Olarak Sivil Din". *Genç Atebe Dergisi* 1, 20 -25

Özet

Modernite, beraberinde getirdiği modernleşme ve sekülerleşme teziyle birlikte XVIII. ve XIX. yüzyıllarda dünya tarihinin en önemli konularından biri olmuştur. Bu bağlamda geleneksel din görüşleri eleştirilmiş ve alternatif söylemler ortaya atılmıştır. Bu söylemlere göre modern dünyada dinin etkisi kalmayacaktır. Fakat modernleşmenin bu tek taraflı tutumu uzun sürmemiş, XIX. ve XX. yüzyıllarda yaşanan bazı gelişmeler beraberinde post-modern teoriyi getirmiştir. Post-modern teori ana hatları daha çok modernizme getirdiği eleştiriler ile şekillenmiştir. Bu eleştirilerden modern dönemin klasik seküler tezi de payını almış ve böylece ortaya yeni paradigmlar çıkmıştır. Bu yeni paradigmların temel iddiası dinin modern dönemde çok daha etkili bir faktör olduğudur. Sekülerizm ve yeni paradigmlar arasındaki bu zıtlık bir de eklektik paradigmayı doğurmuş ve neticede modern dünyada din, temelde bu üç görüş içinde incelenmiştir. Bu incelemeler içinde değerli bir yer tutan ve ortaya atıldığı günden beri büyük ses getiren sivil din teorisi, eklektik paradigmanın sunduğu modern dünyada bir dini görünüm ifadesidir. Bizler bu çalışmamızda modernlik, sekülerlik ve post-modernlik kavramlarına genel bir bakış atacak ardından sivil din teorisini inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Sivil Din, Modernite, Modernleşme, Sekülerleşme.

Abstract

Modernity, with the modernization and secularization thesis it brings with it, has left its mark on the world history in the XVIIIth and XIXth centuries. With this perspective, views of traditional religious had been criticized and alternative discourses were put forward. According to these rhetoric, religion will not have any effect in the modern world. But this one-sided attitude of modernization had not lasted long and some developments in the XIXth and XXth centuries, brought the postmodernist theory with it. Fundamentals of post-modern theory had been shaped mostly by the criticisms which it brings to modernism. The classical secular thesis of the modern era has also had its share from these criticisms, and thus new paradigms have emerged. The main claim of these new paradigms is that religion has more important impact on the modern world. This contrast between secularism and new paradigms has also developed an eclectic paradigm, and consequently the modern world has studied religion mainly within these three views. Civil religion theory, which has a valuable place in these studies and has made a great impact since the day it was put forward, is an expression of religious appearance in the modern world presented by the eclectic paradigm. In this study, we will give an overview of the concepts of modernity, secularity, and post-modernity, and then examine the theory of civil religion.

Keywords: Civil Religion, Modernity, Modernization, Secularization.

Giriş

XVIII. ve XIX. yüzyılın hâkim söylemi olan ve köklerini evrimci yaklaşımdan alan modernleşme tezi temelde sosyal, ekonomik, kültürel, siyasi gibi alanlarda başta Amerika olmak üzere sanayileşmiş Batı toplumlarında var olan kurum, yapı, değer ve sistemlere sahip olmak amacıyla yapılan tüm düzenlemelere verilen genel addir. (1) Modernleşme kuramlarının ana düşüncesi, tek tip ilerlemenin olduğu ve bu ilerlemenin dışında kalan toplumların geri kalmışlığı üzerinedir. Bu geri kalan toplumlar modernleşerek ilerlemek zorundadırlar. Gerçek manada modernleşen ve ilerleyen medeniyet Batı medeniyetidir. Bu bağlamda her toplum Batılılaşmak durumundadır.

Modernleşme kuramının en büyük iddialarından biri ise modernleşen her toplumun zorunlu olarak sekülerleşeceği iddiasıdır. Literatüre Max Weber tarafından kazandırılan sekülerleşme, özetle Weber tarafından "dünyevileşme" (2) olarak ifade edilmiştir. Daha sonraları birçok sosyal bilimci tarafından geliştirilen bu söyleme göre modernleşen ve rasyonelleşen dünyada din ortadan kalkacak ya da en azından etkisi azalacaktır. Sekülerleşme teorisinin en önemli noktalarından biri şüphesiz dinin sadece siyasi, kurumsal hayattan değil, bizzat kişilerin kendi bilinç düzleminde de uzaklaşacağı yönündeki iddiasıdır. Seküler insanın tabiatüstü ile herhangi bir bağının olamayacağı düşünülmektedir. İleri dönemlerde klasik sekülerleşme tezi olarak anılacak bu görüş zamanla değişime uğramış, karşıt görüşler tarafından eleştirilmeye başlanmıştır.

1960'lardan sonra hızlanan ve Sovyet Bloğu'nun parçalanması ile tek kutuplu dünyanın ortaya çıkmasına paralel bir şekilde ulaşım ve iletişim teknolojilerinin süratle yaygınlaşması, ulus devlet sınırlarının eski dönemlere nazaran daha az mühim hale gelmesi sonucu; bilim, sanat, siyaset, hukuk, iktisat, kültür ve din alanlarında dünyadaki tüm ülkelerin birbirlerine daha çok bağımlı olmaları ve ortak değer, tavır ve yaklaşımlar benimsenmeye zorlanmaları küreselleşmeyi meydana getirmiştir. (3) Böylece üst ve alt kültürler arasındaki ayırım bulanıklaşmış ve küreselleşme, bugün post-modern dediğimiz dönemin oluşmasına zemin teşkil etmiştir.

Post-modernizm, modernizm sonrası ya da ötesi taraftarlığı anlamına gelmekte ve modernizme -felsefe, bilim, sanat, mimari, şiir ve sosyal hayatın değişik alanlarında yöneltilen- içten bir eleştiri, alternatif geliştirme çabası olarak görülmektedir. Post-modern dönemin bir diğer dikkat çeken özelliği ise epistemolojik yaklaşımlarda görülen değişimdir. Bu noktada modernizmin özcü, indirgemeci ve temelci nazariyelerini reddeder. Post-modern dönemde, "hiçbir nazari sistem tümüyle tutarlı, totolojiden uzak, bütünsel açıklamalar sunamaz" görüşü geçerlilik kazanmıştır. (4)

Post-modern epistemolojik yaklaşım, klasik seküler teoriye de eleştirel bir bakış geliştirmiştir. Artık bu dönemde dinin tümüyle ortadan kalkacağı görüşü yıkılmış, modernitenin dine düşman olduğu tezi tenkit edilmeye başlanmıştır. (5)

Bu bağlamda klasik seküler teoriyi hala savunanlar olmakla beraber, sekülerleşmenin hiç gerçekleşmeyen bir süreç olduğunu düşünenler ya da bir sekülerleşmenin var olduğunu fakat etkisinin zannedilenden çok daha az olduğunu düşünenler ortaya çıkmıştır. Ancak araştırmacıların büyük çoğunluğu "bir sekülerleşme olduğunu, ama bunun iddia edildiği kadar etkin olmadığını" savunmuşlardır. (6)

1 Ali Coşkun, "Gelenek, Modernlik ve Postmodernlik Tartışmalarına Kavramsal, Tipolojik ve Karşılaştırmalı Yaklaşımlar", Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi 18 (2007), 23.

2 Hans Freyer, Sosyoloji Kuramları Tarihi, çev. Tahir Çağatay (Ankara: Doğu Batı Yayınlar, 2015), 184.

3 Coşkun, "Gelenek, Modernlik ve Postmodernlik", 24.

4 Coşkun, "Gelenek, Modernlik ve Postmodernlik", 25.

5 Ali Köse, "Modernleşme-Sekülerleşme İlişkisi Üzerine Yeni Paradigmalar", Liberal Düşünce Dergisi 24, (2001) 154.

6 Köse, "Modernleşme-Sekülerleşme", 154.

Bu görüşler çerçevesinde dönem dönem farklı dini görünüm teorileri ortaya atılmıştır. Bu teorilerden biri de sivil din teorisidir. Sivil din teorisi sekülerleşmeyi toptan inkâr eden bir yaklaşıma sahip olmamakla beraber modern dünyada dinî görünümün değiştiğini iddia eder. Bu bağlamda klasik seküler teori ve post-modern dönemde ortaya çıkan yeni paradigmlar arasında eklektik bir yerdedir.

1. Sivil Din

Sivil din belirtildiği üzere, modern dünyada dinî inancı ifade etmek üzere daha çok dinin işlevi ön plana çıkarılarak ortaya atılan bir dini görünüm tezidir. Bu tezin temel iddiası, “kurumsal dinler bakımından giderek sekülerleşen ileri sanayi toplumlarında kamusal dinlerin (devletin ya da sivil toplumun yüceltilmesi türünden), toplumun genel değerlerini belirlemek, toplumsal birlik sağlamak ve duyguların ifade edilmesini kolaylaştırmak gibi aynı işlevleri gördüğüdür.”⁽⁷⁾ Böylece dinin daha dar bir çerçevede yalnızca işlevinden ötürü toplumda bir karşılık bulduğu ve bu karşılığın toplumsal birlik adına önemli olduğu akademisyenlerce vurgulanmıştır. Bununla beraber bu genel tanımın çerçevesi içerisinde birtakım farklılıklar arz edecek tanımlamalar yapılmıştır.

Sivil din kavram olarak her ne kadar literatüre Robert N. Bellah tarafından kazandırılmış gibi gözükse de aslında kavram olarak ilk defa JJ. Rousseau (1712-1778) tarafından Toplum Sözleşmesi eserinde kullanılmıştır. Bununla beraber Durkheim, aynı ifadeyi hiç kullanmamış olsa da konudaki sosyolojik çözümlerinde Rousseau ile benzer görüşler serdetmiş⁽⁸⁾ ve böylece kendinden sonra bu görüşü benimseyen araştırmacılara kaynaklık etmiştir. Rousseau’ya göre sivil din, “Bir vatandaş olarak bireyin rolünü ve birey olarak mensubu bulunduğu toplumun zaman ve tarih içindeki yerini nihai varlığın ve anlam dünyasının şartlarıyla ilintilendiren inanç, ritüel ve semboller bütünüdür.”⁽⁹⁾ Durkheim’de ise sivil din, toplumların doğal süreç içerisinde verileceği bir boyutu ifade eder. Böylece dinî görünüm modern toplumda sivil din şeklini alacaktır. Bellah’a göre ise sivil din, “özelde de Amerikan sivil dini, kendi içlerinde farklı, bazen de birbirine zıt bakış açılarına ve menfaatlere sahip grupları, kurumları, cemaatleri, toplumun menfaati söz konusu olduğunda, farklılıklarını bir tarafa bırakıp ortak bir ülkü etrafında bütünleşmelerini sağlayabilen dinî-siyasi-kültürel bir olguya işaret eder.”⁽¹⁰⁾

1.1. JJ. Rousseau (1712-1778) ve Sivil Din

Rousseau’da sivil din oldukça ideolojik ve siyasi bir anlam kazanır. Bunun sebebi Rousseau’nun işlevsel olarak dinin bütünleştirici fonksiyonunu görmesidir denilebilir. Nitekim ona göre dinler toplumlarda bütünleştirici birer fonksiyona sahiptir. Bu bağlamda Rousseau’ya göre devletin onu bütünleştirecek ve bir arada tutacak bir dini inanışa sahip olması gerekir. Ancak bu noktada da Hıristiyanlık örneği üzerinden yola çıkan Rousseau, toplumda var olan problemlerin altında Hıristiyanlığın sebep olduğu otorite bölünmesinin yattığını ifade eder.⁽¹¹⁾ Ona göre devletin hiçbir otorite bölünmesine mahal vermeyecek bir dini olmalıdır. Bu noktada dinler üzerinden bir sınıflandırma yapar ve dinleri vatandaşlık dini, rahip dini ve insanlık dini olarak üçe ayırır. Vatandaşlık dini, devlete hizmet etmenin tanrıya hizmet etmek olduğu görüşünü benimseyen ve her ulusa özel olarak geçerliliği olan bir dindir.

7 Gordon Marshall, Sosyoloji Sözlüğü çev. Osman Akmhay, Derya Kömürcü (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999), 661.

8 Kemal Ataman, Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din (Ankara: Sentez Yayıncılık, 2014), 17.

9 Ataman, Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din, 58.

10 Ataman, Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din, 60.

11 Mesut Düzce, “Sivil Dinin Teorik Temelleri”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (2017), 4.

Ancak bu din, insanları aldattığı, onları çabuk kanan, kör inançlı kişiler haline soktuğu için kötüdür. İkinci olarak rahip dini vardır. Ancak bu din de insanların sadakatini böler. Çünkü bu dinde mevcut iki yasa, iki yönetici ve iki yurt vardır. Son olarak insanlık dini vardır. Burada kastedilen bozulmadan önceki saf Hıristiyanlıktır. Bu din kesinlikle güvenilir olmakla beraber insanları devlete bağlama özelliğine sahip değildir. Bu sebeple tüm bu dinlerin her biri içinde birtakım olumsuzluklar taşıması sebebiyle devletin bütünlüğünü sağlayacak ve vatandaşlık görevlerini kutsayacak dinler değildir.⁽¹²⁾

Rousseau'ya göre insan, mevcut tek bir otoriteye bağlı olmalıdır ve bu otorite de siyasi veya dinî bütün güçleri bünyesinde toplamalıdır. Devletin meşru olarak sabitlenebilmesi için politik açıdan din kaçınılmazdır. Din, bizatihi aşkın bir kavram ve ahlak kaynağı olması sebebiyle insanlara devletin otoritesini tanrının emri gibi telakki ederek vatandaşlık görevini ifa etmenin ahlaki zorunluluklar haline gelmesini sağlamaktadır. ⁽¹³⁾ Ona göre eğer toplumlar bu sürece kendileri evrilmezlerse, siyasi erk topluma bunu dayatmalıdır.

1.2. Durkheim (1858-1917) ve Sivil Din

Durkheim'in sivil dine yaklaşımı Rousseau'dan farklı olarak sosyolojik ve kültürelidir. Aralarındaki temel fark ifade edilecek olursa; Rousseau'ya göre sivil din siyasal iktidar tarafından topluma dayatılan ve devletin ulusal politikalar ve programların meşru bir aracı olarak kullanılmak üzere inşa ettiği ve bir toplum tasavvuruna gönderme yapmaktayken, Durkheim'a göre o, toplumsal değişime paralel olarak kültürel ve sivil bir formda kendini gösteren, kendiliğinden gelişen ve bizzat "sosyal hayatın ortaya çıkan bir özelliği" olarak ortaya çıkmaktadır. ⁽¹⁴⁾

Durkheim'e göre dinî olanın varlığı, sivil olanın mevcudiyetine bağlıdır ve insanlar bir grup oluşturmak üzere bir araya geldikleri sürece aralarında mutlaka bir tür olarak din ya da ortak inanç veya bunların fonksiyonel karşılığının olması gerekir. ⁽¹⁵⁾ Bu noktada Durkheim, işlevinden ötürü dinin toplumsal hayattan çekilmeyeceğini, modern toplumda şekil değiştirmek suretiyle de olsa varlığına devam edeceğini ifade eder. O, toplumun değişmesi ile dinin değişeceği görüşündedir. ⁽¹⁶⁾ Bu bağlamda modern toplumlarda da dinî görünüm, toplumsal değişmeye paralel olarak değişecektir. Sivil din konusu, Durkheimci perspektifte bu noktada önem kazanır. Sivil din, Rousseau'daki gibi topluma zorla dayatılacak bir şey değil, daha ziyade o, bireye doğru hareket eden kültürel ve sosyal bir güçtür. ⁽¹⁷⁾

1.3. Robert N. Bellah (1927-2013) ve Sivil Din

Bellah, Sivil din kavramını, 1967'de kaleme aldığı Civil Religion in America adlı makalesinde Amerika özelinde incelemiştir. En öz tabiri ile sivil din, Ballah'a göre "Amerikan Hayat Şeklinin Dini"dir. ⁽¹⁸⁾ Daha kapsamlı olarak baktığımızda Ballah'ta sivil din, "Her milletin hayatında bulunan ve kendisiyle kendi tarihsel tecrübesini, aşkın (diye telakki ettiği) bir hakikatin ışığında yorumladığı dini boyuta işaret eder." ⁽¹⁹⁾

Burada Bellah'ın Durkheimci sivil din yaklaşımından etkilendiğini ifade etmek gerekir. Nitekim o, yapmış olduğu tanım ile fonksiyonel ve her toplumda farklı formlarda da olsa bir çeşit sivil dinin varlığını zorunlu görmektedir. Amerikan sivil dini ise "evrensel ve aşkın dinî hakikatin Amerikan halkının tecrübesinde görüldüğü ve vahiy edildiği gibi otantik olarak idrak edilmesi" olarak anlaşılmalıdır. ⁽²⁰⁾

12 Jean-Jacques Rousseau, Toplum Sözleşmesi, çev. Vedat Günyol, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2020), 128-132.

13 Düzce, "Sivil Dinin Teorik Temelleri", 8.

14 Düzce, "Sivil Dinin Teorik Temelleri", 15.

15 Ataman, Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din, 36.

16 Ataman, Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din, 39.

17 Düzce, "Sivil Dinin Teorik Temelleri", 18.

18 Mustafa Derviş Dereli, Din Fenomenine Sosyolojik Yaklaşımlar –Peter L. Berger Örneği- (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 71.

19 Ataman, Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din, 58.

20 Ataman, Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din, 58.

Hem tarihsel arka plana bakıldığında hem de Bellah'ın tanımlamalarına bakıldığında sivil din ile kastedilen şeyin, geleneksel din algısından oldukça farklı olduğu ifade edilebilir. Nitekim sivil din, toplum bünyesinde var olan herhangi bir dini inkâr iddiasında da değildir. Bu yaklaşıma göre Amerika gibi çok kültürlü ve çok dinli toplumlarda sivil din, toplumsal bütünleşmenin ve devlete aidiyetin meşrulaşmasının bir kaynağı olarak karşımıza çıkar. Bu bağlamda sivil din bir üst başlık, şemsiye vazifesi görür. Böylece o, toplumdaki herhangi bir dinî anlayış ile çatışmaya girmeksizin kendini kabul ettirme eğiliminde olur. Devlet meşruluğunu bu din ile sağlamakta, böylece vatandaşlık görevleri kutsallık kazanmaktadır. Sivil din, toplumun menfaati söz konusu olduğunda tüm farklılıkları bir kenara bırakıp ortak bir ülkü etrafında toplumsal bütünleşmeyi sağlayan dinî-siyasi-kültürel bir olguyu ifade eder. (21) O, her ne kadar geleneksel din yapısından farklı gözükse de onun da kendine ait ritüelleri, ibadethaneleri ve özel günleri bulunmaktadır. Bu bağlamda Amerikan başkanlarının kabul seremonileri birer dinî ritüel olarak algılanabilir. Nitekim Bellah, çalışmasında George Washington'dan başlayarak Amerikan başkanların konuşmalarını inceler.

Yaptığı incelemeler neticesinde Bellah, hemen hemen her Amerikan başkanının konuşmasında -farklı anlayışlara sahip olsalar bile- dinî motiflerin olduğunu ifade eder. Söz konusu konuşmalarda Amerika anlatışı her defasında mistik bir çerçeveye oturtularak nesilden nesile aktarılır. Bu konuşmalardan bazıları şu şekilde sıralanabilir:

- D. D. Eisenhower: "Derinden hissedilmeyen dinî bir inanç üzerine bina edilmedikçe hükümetimizin hiçbir anlamı yoktur ve bu dinî inancın ne olduğu umurumda değil."
- Oğul Bush'a babasından tavsiye alıp almadığı sorulduğunda: "Benim kendisine yalvardığım daha yüce bir baba var." cevabını verir.
- B. Franklin ise deist olduğu halde bir çeşit tanrıya inandığını ve her daim dinî prensiplere sahip olduğunu, insanlara hizmetin tanrıya hizmet olduğunu, ahiretin, cezanın ve mükâfatın var olduğunu kabul eder.
- George Washington, Tanrıyı görünmeyen bir el olarak tanımlamış ve hiçbir millete nasip olmayacak şekilde Amerikan milletinin işleriyle uğraşmakta olduğuna dikkat çekmiştir. (22)

Tüm bu değerlendirmeler ışığında David Apter Amerikan sivil dininin ideolojisinin dört önerme üzerine inşa edilmiş olduğunu ifade etmiştir: (i) Tanrı vardır, (ii) Tanrının iradesi demokratik süreçlerle bilinebilir; bu nedenle (iii) Demokratik Amerika, tarih içinde Tanrı'nın birincil ajanı/aktörü olagelmiştir ve (iv) Amerikalılar için kimliklerinin temel kaynağı Amerikan toplumdur/milletidir. (23)

Sivil dinin kendine has ritüel, özel gün ve ibadethanelerinin olduğundan bahsetmiştik. Öyle görünüyor ki Amerikan Sivil Dini'nde başkanlar birer peygamber, tanrı herhangi bir din ile sınırlanmayan kültürel bir sembol, millî gün ve haftalar aslında birer dini gün ve hafta, mitingler ve benzeri siyasi organizasyonlar birer ritüeldir. Bununla birlikte bu tür faaliyetlerin yapılabildiği ulus sınırları içindeki yerler de birer ibadethane işlevi görmektedir.

21 Ataman, Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din, 60.

22 Ataman, Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din, 61, 66, 67.

23 Ataman, Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din, 67.

Sonuç

Sivil din, modern dönemde ortaya çıkan, geleneksel görünümü değişmiş ve toplumların görünmeyen dini olarak ifade edilebilir. Ancak sivil dinin bir din olup olmadığı konusu tartışmalıdır. Bu din, dinin birçok gerekliliğini yerine getiriyor ve modern dönemde kabul gören birçok sosyolojik tanımına uyuyor gözükse de geleneksel din algısının oldukça dışındadır. Tanrısı muğlaktır, toplumsal bütünleşmeyi sağlayan bir unsur koşulsuz -dini değer taşıyan taşımasını- kabul etme eğilimindedir ve dahası Amerikan tarihsel yapısı içinde anlam bulması hasebiyle diğer toplumlarda geçerliliği meselesi şaibelidir. (24) Tüm bu açılardan bakıldığında sivil dinin bir din olmadığı, ancak ve ancak dinleri çerçeveleyen ve toplumu ortak değerler kümesinde toplamayı hedefleyen bir ideoloji olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Ataman, K. Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din. Ankara: Sentez Yayıncılık, 2014.
- Coşkun, A. "Gelenek, Modernlik ve Postmodernlik Tartışmalarına Kavramsal, Tipolojik ve Karşılaştırmalı Yaklaşımlar". Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi 18 (2007), 17-33.
- Dereli, M. D. Din Fenomenine Sosyolojik Yaklaşımlar –Peter L. Berger Örneği- Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Düzce, M. "Sivil Dinin Teorik Temelleri". Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 35 (2020), 283- 306.
- Freyer, H, Sosyoloji Kuramları Tarihi. Çev. Tahir Çağatay. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015.
- Gordon M. Sosyoloji Sözlüğü. Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürçü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.
- Köse, A. "Modernleşme-Sekülerleşme İlişkisi Üzerine Yeni Paradigmalar". Liberal Düşünce Dergisi 24 (2001), 150-165.
- Rousseau, J. J. Toplum Sözleşmesi. Çev. Vedat Günyol. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2020.

24 Ataman, Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din, 99-102.